

Hannah Arendt

A N T I S E M I T I S M E

VERTALING & GLOSSARIUM

Willem Visser

BOOM · *Amsterdam*

Inhoud

Voorwoord 11

I HET ANTISEMITISME ALS EEN AFFRONT VOOR HET GEZONDE VERSTAND 21	
2 DE JODEN, DE NATIESTAAT EN DE GEBOORTE VAN HET ANTISEMITISME 35	
<i>De dubbelzinnigheid van emancipatie en de joodse staatsbankier</i> 35	
<i>Vroeg antisemitisme</i> 59	
<i>De eerste antisemitische partijen</i> 69	
<i>Links antisemitisme</i> 78	
<i>Het Gouden Tijdperk van de Zekerheid</i> 90	
3 DE JODEN EN DE SAMENLEVING 97	
<i>Tussen paria en parvenu in</i> 100	
<i>De krachtige tovenaars</i> 117	
<i>Tussen zonde en misdaad</i> 133	
4 DE DREYFUSAFFAIRE 149	
<i>Het feitenmateriaal</i> 149	
<i>De Derde Republiek en het Franse jodendom</i> 157	
<i>Het leger en de geestelijkheid tegen de republiek</i> 163	
<i>Het volk en de massa</i> 171	
<i>De joden en de dreyfusards</i> 186	
<i>De gratie en de betekenis ervan</i> 188	
Nawoord door Marli Huijser 191	
<i>De salto van emancipatie en assimilatie</i>	

Noten	205
Literatuur	231
Glossarium	249
Register	271

A N T I S E M I T I S M E

xi

Wat een opmerkelijke eeuw is dit. Ze begon met de
Revolutie en eindigde met de Affaire! Wellicht zal ze
de eeuw van de rotzooi worden genoemd.*

ROGER MARTIN DU GARD

* De 'Revolutie' is de Franse Revolutie en de 'Affaire' is de Dreyfusaffaire. [Noot
vert.]

Voorwoord

HET ANTISEMITISME IS een seculiere, negentiende-eeuwse ideologie, die wat naam, maar niet wat argumentatie betreft vóór de jaren 1870 onbekend was, en is duidelijk iets anders dan religieuze jodenhaat, die voortkomt uit de wederzijdse vijandigheid van twee met elkaar botsende godsdiensten. Zelfs de mate waarin het antisemitisme zijn argumenten en emotionele aantrekkingskracht aan de traditionele jodenhaat ontleent, is een open kwestie. De opvatting dat er sinds het einde van het Romeinse Rijk, in de loop van de middeleeuwen en de moderne tijd tot aan onze dagen een historische continuïteit bestaat van vervolging, verdrijving en massamoorden, die vaak nog wordt verfraaid door het idee dat het moderne antisemitisme slechts een geseculariseerde versie vormt van onder het volk levend middeleeuws bijgeloof,¹ is net zo onjuist (zij het natuurlijk minder kwaadaardig) als het corresponderende antisemitische geloof in een geheim joods genootschap dat sinds de oudheid de wereld heeft geregeerd of heeft willen regeren. Historisch gezien is de kloof tussen de late middeleeuwen en de moderne tijd met betrekking tot joodse aangelegenheden nog duidelijker dan de breuk tussen de Romeinse oudheid en de middeleeuwen, of dan de kloof – die vaak wordt beschouwd als het belangrijkste draaipunt van de joodse geschiedenis in de diaspora – die de catastrofes van de eerste kruistochten scheidt van de vroege middeleeuwen.

Die eerste kloof duurde immers bijna twee eeuwen, van de vijftiende tot het einde van de zestiende eeuw – een periode waarin de relaties tussen joden en niet-joden een absoluut dieptepunt kenden, waarin de joodse ‘onverschilligheid voor omstandigheden en gebeurtenissen in de buitenwereld’ op haar hoogtepunt was en het judaïsme ‘meer dan ooit een gesloten denksysteem’ werd. In die tijd gingen de joden, zonder dat de buitenwereld daarop invloed had, geloven ‘dat het wezenlijke verschil tussen joden en niet-joden niet gezindte of geloof betrof, maar de innerlijke aard van de mens’, en dat de oude tweedeling van joden en niet-joden ‘waarschijnlijk qua oorsprong eerder een kwestie was van ras dan van religieuze onenigheid’.² Deze verschuiving in de beoordeling van het ‘afwijkende’ karakter van het joodse volk, die pas veel later, in het tijdperk van de Verlichting, onder niet-joden gemeengoed werd, is duidelijk het *sine qua non* voor het ontstaan van het antisemitisme. Het is niet onbelangrijk om hier op te merken dat dit eerst gebeurde in de zelfinterpretatie van de joden, en wel op het moment dat het Europese christendom uiteenviel in de etnische groepen die toen politiek gezien hun plaats vonden in het systeem van moderne natiestaten.

De geschiedenis van het antisemitisme, net zoals de geschiedenis van de jodenhaat, vormt een integraal onderdeel van het lange en complexe verhaal van de betrekkingen tussen joden en niet-joden onder de omstandigheden van de joodse diaspora. De belangstelling voor deze geschiedenis was tot het midden van de negentiende eeuw praktisch nihil. Toen die belangstelling ontstond, viel ze samen met de opkomst van het antisemitisme en de furieuze reactie daarvan op de emancipatie en assimilatie van de joden – ontegenzegglijk de slechtst denkbare constellatie voor betrouwbare historische verslaglegging.³ Sindsdien leden zowel de joodse als de niet-joodse historiografie aan het gemeenschappelijke gebrek – zij het grotendeels om tegengestelde redenen – om de vijandige elementen in de christelijke en joodse bronnen naar voren te halen en de catastrofes, verdrijvingen en massamoorden te benadrukken die in de joodse geschiedenis regelmatig plaatsvonden, net zoals de gewapende en ongewapende conflicten, oorlogen, hongersnoden en epidemie-

en dat hebben gedaan in de geschiedenis van Europa. Het lijkt overbodig om hieraan toe te voegen dat het de joodse geschiedschrijving was, met haar krachtige polemische en apologetische tendens, die in de christelijke geschiedenis speurde naar bewijzen voor jodenhaat, terwijl het aan de antisemieten werd overgelaten om een intellectueel daarop enigszins gelijkende catalogus op te stellen aan de hand van antieke joodse autoriteiten. Toen deze joodse traditie van een vaak heftig antagonisme jegens christenen en niet-joden aan het licht kwam, was 'het grote joodse publiek niet alleen diep verontwaardigd, maar echt verbijsterd',⁴ – zo goed waren haar woordvoerders erin geslaagd om zichzelf en alle anderen te overtuigen van het non-feit dat de joodse isolatie uitsluitend het gevolg was van de vijandschap van de niet-joden en van een gebrek aan verlichting. Vooral joodse historici hielden nu staande dat het judaïsme altijd superieur was geweest aan andere godsdiensten, omdat het geloofde in gelijkheid en tolerantie. Deze op zelfbedrog berustende theorie, die gepaard ging met het geloof dat het joodse volk altijd het passieve lijdend voorwerp was geweest van christelijke vervolgingen, kwam in feite neer op het handhaven en moderniseren van de oude mythe van uitverkorenheid, en moest wel uitmonden in nieuwe, vaak uiterst gecompliceerde praktijken van afzondering die waren voorbestemd om de oude tweedeling in stand te houden, en dit is wellicht een van de ironieën die het lot in petto lijkt te hebben voor hen die, om wat voor reden dan ook, politieke feiten en historische bronnen proberen te manipuleren en te verfraaien. Want als de joden iets gemeen hadden met hun niet-joodse medemensen wat hun recent verkondigde gelijkheid kon ondersteunen, dan was het precies een door religie en onderlinge vijandschap bepaald verleden dat op de hoogste niveaus net zo rijk was aan culturele prestaties als het op het niveau van de onderontwikkelde massa's belast werd door een overvloed aan fanatisme en stompzinig bijgeloof.

xiii

Toch berusten zelfs zulke ergerlijke stereotypen in de joodse geschiedschrijving op een solidere basis van historische feiten dan de achterhaalde politieke en sociale behoeften van het Europese jodendom in de negentiende en vroege twintigste eeuw.

Terwijl de joodse culturele geschiedenis oneindig veel diverser was dan men toen aannam, en de oorzaken van rampspoed varieerden naargelang de historische en geografische omstandigheden, is het ook zo dat de veranderingen meer in de niet-joodse omgeving dan binnen de joodse gemeenschappen plaatsvonden. Twee zeer reële factoren waren cruciaal voor de noodlottige misvattingen die nog steeds gangbaar zijn in populaire voorstellingen van de joodse geschiedenis. Na de verwoesting van de tempel hebben de joden nooit ergens een eigen territorium of een eigen staat gehad. Ze waren wat hun fysieke bestaan betreft altijd afhankelijk van de bescherming door niet-joodse autoriteiten, ook al werd hun soms toegestaan om bepaalde middelen ter zelfbescherming bij zich te hebben, en ‘beschikten joden in Frankrijk en Duitsland tot ver in de dertiende eeuw⁵ over het recht om wapens te dragen. Dit betekent niet dat joden nooit enig aandeel in de macht hadden, maar het blijft waar dat als het om wat voor reden dan ook tot gewelddadige krachtmetingen kwam, joden kwetsbaar en zelfs hulpeloos waren, zodat het alleen maar natuurlijk was – vooral tijdens de eeuwen van volstrekte vervreemding die voorafgingen aan hun politieke gelijkberechtiging – dat ze alle tegen hen gerichte geweldsuitbarstingen steeds ervoeren als louter herhalingen. Bovendien werden catastrofes in de joodse traditie opgevat in termen van martelaarschap, wat op zijn beurt een historisch fundament had in de eerste eeuwen van onze jaartelling, toen zowel joden als christenen opstonden tegen de macht van het Romeinse Rijk, en tevens in de middeleeuwen, toen joden steeds konden kiezen voor de doop om aan vervolging te ontkomen – ook wanneer de oorzaak van het geweld niet religieus, maar politiek en economisch was gemotiveerd. Deze feitelijke samenhang bracht een optische illusie teweeg die sindsdien zowel joodse als niet-joodse historici heeft misleid. De geschiedschrijving ‘heeft zich tot nu toe meer gericht op de christelijke distantïering ten opzichte van de joden dan op het omgekeerde’,⁶ en zo het overigens belangrijke feit verdoezeld dat de joodse distantïering van de niet-joodse wereld, en meer in het bijzonder van de christelijke omgeving, relevanter voor de joodse geschiedenis is geweest dan het om-

gekeerde. De voor de hand liggende reden daarvan was dat het eigenste overleven van het volk als een identificeerbare entiteit afhankelijk was van die vrijwillige afzondering en niet, zoals doorgaans werd aangenomen, van de vijandigheid van christenen en andere niet-joden. Pas in de negentiende en twintigste eeuw, toen de joden waren geëmancipeerd en zich begonnen te assimileren, heeft het antisemitisme een rol gespeeld bij het behoud van het volk, want toen pas ontstond hun streven om te worden toegelaten tot de niet-joodse samenleving.

In de hele negentiende eeuw waren anti-joodse sentimenten wijdverbreid onder de ontwikkelde klassen in Europa, maar het antisemitisme als ideologie bleef, afgezien van een enkele uitzondering, het voorrecht van zonderlingen in het algemeen en van fanatieke randfiguren in het bijzonder. Zelfs de twijfelachtige voortbrengselen van joodse apologeten, die uitsluitend de reeds overtuigden konden overtuigen, waren verheven toonbeelden van eruditie en geleerdheid in vergelijking met wat de vijanden van de joden in de aanbidding hadden op het terrein van geschiedkundig onderzoek.⁷ Toen ik net na de oorlog het materiaal voor dit boek begon te inventariseren, dat ik in de loop van zo'n tien jaar heb bijeengebracht uit historische bronnen en soms uit voortreffelijke monografieën, was er niet één algemene uiteenzetting van het thema die voldeed aan de meest elementaire wetenschappelijke criteria. Sindsdien is de situatie nauwelijks veranderd, en dat is des te betreurenswaardiger omdat de behoefte aan een onbevooroordeelde, betrouwbare behandeling van de joodse geschiedenis nu groter is dan ooit. De politieke ontwikkelingen in de twintigste eeuw hebben het joodse volk in het centrum gebracht van een storm van gebeurtenissen: de joodse kwestie en het antisemitisme, in termen van de wereldpolitiek betrekkelijk onbelangrijke verschijnselen, werden eerst katalysatoren van de opkomst van het nazisme en de totstandkoming van de organisatorische structuur van het Derde Rijk, waarin elke burger moest bewijzen dat hij of zij *geen* jood was, vervolgens van een wereldoorlog met een weergaloze wreedheid, en ten slotte van het ontstaan van de ongehoorde misdaad van genocide in het hart van de westerse beschaving. Het leek

me vanzelfsprekend dat dit niet alleen opriep tot weklagen en openlijke veroordeling, maar vooral ook tot inzicht en begrip. Dit boek is een poging om te begrijpen wat op het eerste en zelfs op het tweede gezicht gewoonweg verbijsterend leek.

Begrip houdt echter geen ontkenning in van het verbijsterende door het ongehoorde te herleiden tot wat al vaker is gebeurd of door verschijnselen te verklaren met zodanige analogieën en algemeenheden dat de schokkende ervaring van de realiteit niet langer gevoeld wordt. Het betekent eerder dat we bewust de last op ons nemen die de gebeurtenissen op onze schouders hebben gelegd en die onderzoeken – zonder hun bestaan te ontkennen, en zonder ons gedwee aan hun gewicht te onderwerpen, alsof alles wat in feite is gebeurd niet ook op een andere manier had kunnen gebeuren. Kortom, begrip komt neer op het onvooringenomen, aandachtig onder ogen zien van de realiteit, en tegelijkertijd het verzet ertegen – wat die realiteit ook is of geweest had kunnen zijn.

Voor dat begrip is een zekere bekendheid met de joodse geschiedenis in het negentiende-eeuwse Europa en de daarmee gepaard gaande ontwikkeling van het antisemitisme onontbeerlijk, maar natuurlijk niet voldoende. De volgende hoofdstukken behandelen alleen de elementen in de negentiende-eeuwse geschiedenis die daadwerkelijk behoren tot de ‘oorsprong van het totalitarisme’. Een alomvattende geschiedenis van het antisemitisme moet nog worden geschreven en valt buiten het bestek van dit boek [*The Origins of Totalitarianism*]. Zolang deze lacune bestaat, is er zelfs in termen van zuivere wetenschappelijkheid voldoende rechtvaardiging voor de publicatie van de volgende hoofdstukken als een onafhankelijke bijdrage tot een meer omvattende geschiedenis, hoewel die bijdrage oorspronkelijk was opgezet als een integraal deel van de prehistorie, bij wijze van spreken, van het totalitarisme. Wat bovendien geldt voor de geschiedenis van het antisemitisme, namelijk dat ze in handen is gevallen van niet-joodse zonderlingen en joodse apologeten en zorgvuldig werd gemedaniseerd door historici van naam, is *mutatis mutandis* ook waar voor bijna alle elementen die later uitkristalliseerden in het nieuwe verschijnsel ‘totalitarisme’; die wer-

den nauwelijks opgemerkt door geleerden of de publieke opinie, omdat ze behoorden tot een onderstroom van de Europese geschiedenis waar ze verborgen waren voor het licht van het grote publiek en de aandacht van verlichte mensen, en zo volkomen onverwachts tot een kwaadaardig gif konden rijpen.

Omdat alleen de eenmaal uitgekristalliseerde catastrofe deze onderaardse tendensen aan de oppervlakte bracht, en zo onder de aandacht van het publiek, heeft men de neiging gehad om het totalitarisme simpelweg gelijk te stellen aan zijn elementen en oorsprong – alsof elke uitbarsting van antisemitisme, racisme of imperialisme kan worden vereenzelvigd met ‘totalitarisme’. Deze denkfout is al even misleidend bij het zoeken naar historische waarheid als ze fnuikend is voor het politieke oordeelsvermogen. Totalitaire politiek – die beslist niet eenvoudigweg antisemitisch is, of racistisch, imperialistisch of communistisch – gebruikt en misbruikt haar eigen ideologische en politieke elementen totdat het fundament van feitelijke realiteit waaraan de verschillende ideologieën hun kracht en propagandawaarde ontleenden – de klassenstrijd bijvoorbeeld, of de belangtenginstellingen tussen joden en de mensen om hen heen – zo goed als verdwenen is. Het zou zeker een ernstige dwaling zijn om de rol te onderschatten die onversneden racisme in het bestuur van de zuidelijke staten in de VS heeft gespeeld en nog steeds speelt, maar het zou een nog ernstigere fout zijn om tot de conclusie te komen dat grote gebieden in de VS daarom al meer dan een eeuw onder een totalitaire heerschappij hebben gezucht. De enige directe en zuivere consequentie van de negentiende-eeuwse antisemitische bewegingen was niet het nazisme, maar juist het zionisme, dat, althans in zijn westerse ideologische vorm, een soort tegenideologie was, het ‘antwoord’ op het antisemitisme. Dit betekent overigens niet dat het joodse zelfbewustzijn ooit louter het product is geweest van het antisemitisme; zelfs oppervlakkige kennis van de joodse geschiedenis, die zich sinds de Babylonische ballingschap steeds voornamelijk heeft gericht op de overleving van het volk in weerwil van de ingrijpende wisselvalligheden van zijn verstrooiing, moet voldoende zijn om de meest recente mythe wat betreft deze kwestie uit de wereld te

helpen; een mythe die enigszins in de mode is geraakt in intellectuele kringen dankzij Sartres 'existentialistische' interpretatie van *de jood* die door anderen wordt beschouwd en gedefinieerd als jood.

xvi De beste illustratie van zowel het onderscheid als het verband tussen voorttotalitair en totalitair antisemitisme is misschien wel de bespottelijke geschiedenis van de *Protocollen van de wijzen van Zion*. Het feit dat de nazi's deze vervalsing gebruikten als een vermeend handboek voor de verovering van de wereldheerschappij vormt beslist geen onderdeel van de geschiedenis van het antisemitisme, maar alleen die geschiedenis kan verklaren waarom dit onwaarschijnlijke sprookje plausibel genoeg klonk om überhaupt te kunnen dienen als anti-joodse propaganda. Wat die geschiedenis anderzijds niet kan verklaren is waarom de totalitaire claim op de wereldheerschappij, uit te oefenen door leden van een geheim genootschap dat daarvoor de methoden aanreikt, eigenlijk een aantrekkelijk politiek doel kon worden. Deze laatste, politiek (maar niet propagandistisch) veel relevantere functie heeft haar oorsprong in het imperialisme in het algemeen, in zijn uiterst explosieve continentale variant, en dan in het bijzonder in de zogenoemde pan-bewegingen.

Dit boek is dus beperkt wat betreft tijd, plaats en thematiek. De analyses ervan betreffen de joodse geschiedenis in Midden- en West-Europa vanaf de tijd van de hofjoden tot aan de Dreyfusaffaire, voor zover die relevant was voor het ontstaan van het antisemitisme en erdoor werd beïnvloed. Het behandelt antisemitische bewegingen die nog tamelijk stevig waren geworteld in de feitelijke realiteit die kenmerkend was voor de betrekkingen tussen joden en niet-joden, dat wil zeggen enerzijds in de rol die joden speelden bij de ontwikkeling van de natiestaat, en anderzijds in hun rol binnen de niet-joodse samenleving. De opkomst van de eerste antisemitische partijen in de jaren 1870 en 1880 geeft het moment aan waarop de beperkte, feitelijke basis van belangentegenstellingen en aantoonbare ervaring werd overstegen en de weg werd ingeslagen die leidde tot de *Endlösung*, de 'definitieve oplossing' van de nazi's. Vanaf dat moment,

VOORWOORD

in de periode van het imperialisme, waarop het tijdperk volgde van de totalitaire bewegingen en regeringen, is het niet langer mogelijk om de joodse kwestie en de antisemitische ideologie te isoleren van onderwerpen die in feite bijna volkomen losstaan van de realiteit van de moderne joodse geschiedenis. En dat komt niet alleen en voornamelijk doordat die kwesties zo'n prominente rol hebben gespeeld in wereldwijde aangelegenheden, maar doordat het antisemitisme zelf toen verder verwijderde doeleinden diende die, hoewel het streven ernaar uiteindelijk de joden als de belangrijkste slachtoffers ervan aanwees, alle specifieke zaken van zowel joods als niet-joods belang ver achter zich lieten.

De lezer zal de imperialistische en totalitaire versies van het twintigste-eeuwse antisemitisme aantreffen in respectievelijk het tweede en derde deel van dit werk.*

Hannah Arendt, juli 1967

* Met 'dit werk' doelt Arendt op *The Origins of Totalitarianism*. Het tweede en derde deel zijn respectievelijk 'Imperialism' (*Imperialisme*) en 'Totalitarianism' (*Totalitarisme*). [Noot vert.]